

Rozdział 1

Treść i funkcje tekstów odautorskich *Le cose meravigliose* z 1575 r.

W 1575 r. ukazało się co najmniej 15 wydań *Le cose meravigliose*. Wszystkie składają się z kilku komponentów tekstowych i paratekstowych pochodzących od autorów lub wydawców. W rozdziale 1 omówię treści pochodzące od autorów stanowiące samodzielne byty tekstowe, mające jawnego lub anonimowego autora, które funkcjonowały lub mogłyby funkcjonować na rynku jako samodzielne publikacje. Zaliczam do nich: opis rzymskich kościołów (*Le cose meravigliose*) stanowiący adaptację *Descrizione delle chiese* z 1554 r., itinerarium po zabytkach antycznych (*La guida romana*), traktat o uzyskiwaniu odpustów w kościołach stacyjnych (*Trattato ovvero modo d'acquistare indulgenze alle stazioni*), opis zabytków antycznych (*L'Antichità di Roma*) oparty na wydaniu tekstu pod tym samym tytułem z 1554 r., opis działania starożytnego rzymskiego ogrzewania (*De i fuochi de gli antichi*) oraz list pasterski Karola Boromeusza (*Lettera Pastorale di Cardinale Borromeo*). Należy tu jeszcze dodać dwa wykazy zamieszczone w omawianym przewodniku, które – choć zostały znacząco okrojone przez wydawców – nadal pozostają tekstami autorskimi, poddanymi jednak modyfikacjom w późniejszym okresie, a mianowicie: chronologiczny spis papieży, cesarzy i innych władców (*Summi pontifices*) oraz wykaz stacji pocztowych znajdujących się na odcinkach dzielących różne miasta i Rzym (*Poste d'Italia*). Następnie, po analizie treści tekstów odautorskich, w rozdziale 2 przedstawię, w jaki sposób wydawcy, za pomocą m.in. elementów paratekstowych oraz zabiegów typograficznych, połączyli owe niezależne byty w spójne publikacje atrakcyjne dla odbiorcy. Analiza zarówno treści tekstów zawartych w *Le cose meravigliose* z 1575 r., jak i rodzajów dokonanych przez wydawców modyfikacji wykaże, kim był projektowany

odbiorca¹ omawianego przewodnika. Określone zostaną cele, jakim miały służyć poszczególne składające się na niego części oraz książka jako całość, będąca przecież kompilacją wymienionych wyżej tekstów i wykazów, a także stanowiąca efekt pracy autorów, jak również redaktorów-drukarzy².

Treści odautorskie zawarte w wydaniu jubileuszowym zostaną omówione na podstawie najbogatszych we współwydane teksty edycji *Le cose meravigliose* opublikowanych w Rzymie przez dziedziców Antonia Blada (zob. tab. 2, s. 189–190: Bl 1, Bl 2, Bl 3, Bl 4) oraz wydanej w Wenecji przez nieznanego drukarza (Wen).

1.1. *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma* [Cudowności sławnego miasta Rzymu]

Pierwszą część przewodnika rozpoczynają zamieszczone w wydaniu z 1554 r., a następnie redagowane przez kolejnych wydawców deskrypcje Siedmiu Kościołów (*Sette Chiese*) – Bazyliki św. Jana na Lateranie, św. Piotra w Watykanie, św. Pawła za Murami, Matki Bożej Większej, św. Wawrzyńca za Murami, św. Sebastiana za Murami i św. Krzyża Jerozolimskiego. Po nich następują krótsze i mniej obfite w informacje opisy innych rzymskich świątyń ułożone w porządku według dzielnic. Wszystkie opisy – zarówno siedmiu głównych, jak i pozostałych kościołów – zostały sporządzone według tego samego schematu opartego na ułożonych w określonej kolejności informacjach różnej kategorii, przy czym najważniejsze i najstarsze kościoły (czyli Bazylikę św. Jana i Bazylikę św. Piotra) opisano najobszerniej. Na początku każdej deskrypcji umieszczono dane na temat fundacji kościoła (kto ufundował, kto i kiedy poświęcił), jedynie w deskrypcji Bazyliki Matki Bożej Większej zawarto nieco dłuższą legendę związaną z jej fundacją. W przypadku trzech z Siedmiu Bazylik znajdujących się za murami miejskimi (św. Pawła, św. Sebastiana, św. Wawrzyńca) najpierw, jeszcze przed wzmianką o fundacji, zamieszczono informację o usytuowaniu kościołów – „via Ostiense fuori di Roma circa un miglio”³ („via Ostiense około mili za Rzymem”), „fuori di Roma quasi un miglio nella via Tiburtina”⁴

¹ Definicję projektowanego odbiorcy przyjmuję za np. J. Lalewicz, dz. cyt., s. 92.

² Używam tego określenia, ponieważ zakres pracy drukarza w epoce wczesnonowożytnej był bardzo szeroki. Jako osoba prowadząca oficynę odpowiadał on nie tylko za sam proces tłoczenia, ale też za repertuar wydawniczy, redakcję, korektę, ostateczny kształt tekstu, niekiedy również za jego tłumaczenie. Do wykonywania tych rozmaitych czynności zatrudniał wielu pracowników. Zob. A. Grafton, *Inky Fingers: The Making of Books in Early Modern Europe*, Belknap Press, Cambridge MA–London 2020, s. 29–30; A. Żbikowska-Migoń, hasło „Ruch wydawniczy. Dzieje”, [w:] *Encyklopedia książki*, dz. cyt., s. 502.

³ Bl 4, k. 6 r.

⁴ Bl 4, k. 7 v.

(„około mili za Rzymem, przy via Tiburtina”), „fuori di Roma nella via Appia un buon miglio”⁵ („dobrą milę poza Rzymem przy via Appia”). Kolejnym elementem opisu każdego z kościołów jest wyliczenie dni, w których w danej świątyni odprawiana była liturgia stacyjna. Następnie wymieniono odpusty, które można uzyskać w kościele, oraz podano, w jaki sposób należy to zrobić. W opisach bazylik znajdujących się w oddaleniu od centrum miasta, czyli św. Pawła i św. Sebastiana za Murami, poinformowano, iż można w nich uzyskać dokładnie takie same odpusty, jak w Bazylice św. Piotra. Po wykazie odpustów następuje wyliczenie relikwii przechowywanych przez kościoły, uszeregowanych według stopnia. Zwykle wymienione są relikwie pierwszego lub drugiego stopnia, a więc całe ciała świętych i męczenników, fragmenty tych ciał lub przedmioty związane z męczeństwem⁶. Poza charakterystyką samych kościołów zamieszczono niekiedy – po wykazie stacji, odpustów i relikwii – wzmianki o zwyczajach związanych z daną świątynią, np. w odniesieniu do św. Jana na Lateranie zawarto krótki opis corocznej procesji przenoszenia obrazu przedstawiającego dwunastoletniego Jezusa z kaplicy Sancta Sanctorum w Bazylice św. Jana do Bazyliki Matki Bożej Większej. Obraz ten na drugi dzień wracał do miejsca pierwotnego przechowywania⁷. Oprócz informacji dotyczącej kaplicy Sancta Sanctorum opis Bazyliki św. Jana jako jedyny zawiera również dane na temat budynków znajdujących się w jej bezpośrednim sąsiedztwie – baptysterium oraz Ospedale del Salvatore (Szpital Zbawiciela, dziś: szpital św. Jana). Deskrypcje kolejnych sześciu najważniejszych kościołów są już zdecydowanie krótsze, jednak nadal powielają ten sam schemat opisu. Powtarzające się kategorie zawartych informacji można łatwo wyodrębnić, chociażby na przykładzie opisu Bazyliki św. Pawła za Murami:

[**Lokalizacja**] Santo Paolo. Questa chiesa è nella via Ostiense fuori di Roma circa un miglio e [**fundacja**] fu edificata, e dotata e ornata, come quella di san Pietro, dal Magno Constantino, nel luogo dove fu miracolosamente ritrovata la testa di santo Paolo Apostolo ed [**opis ozdób**] è ornata di grandissime colonne e similmente di altissimi architravi e fu poi ornata di vari marmi meravigliosamente

⁵ Bl 4, k. 8 r.

⁶ Relikwie pierwszego stopnia (pierwszorzędne) to ciała świętych lub ich fragmenty, a relikwie drugiego stopnia (drugorzędne) to przedmioty związane ze świętymi lub przez nich użytkowane. Zob. M. Konieczny, hasło „Relikwie”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, t. 16, szp. 1427–1429.

⁷ Bl 4, k. 3 v. Chodzi o pochodzący z VI-VII w. ikon przedstawiający twarz Chrystusa, znajdujący się nadal w kaplicy Sancta Sanctorum w pobliżu Bazyliki św. Jana. Ikon jest uważany przez katolików za *acheiropoietos* – wizerunek namalowany w cudowny sposób, w tym przypadku przez św. Łukasza oraz aniołów. Wbrew temu, co podaje przewodnik, obraz przedstawia dorosłego mężczyznę, nie dziecko. W. Olech, hasło „Acheiropity”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1973, t. 1, szp. 55.

intagliati, da Onorio quarto [**poświęcenie**] e fu consacrata a san Silvestro [**stacje**] e vi è stazione il mercoledì dopo la quarta domenica di quaresima⁸, la terza sesta di Pasqua, la domenica della sessagesima e nel di delli Innocenti. [**odpusty**] Nel giorno poi della conversione di san Paolo vi è indulgenza di anni cento e tante quarantene⁹ e la plenaria remissione dei peccati. Et nel di della sua commemorazione, è la plenaria remissione dei peccati e nel di della sua dedicação, vi sono anni mille di indulgenza, e tante quarantene, e la plenaria remissione dei peccati. Et qualunque persona visiterà la detta chiesa tutte le domeniche di un anno, conseguirà tante indulgenze, quante conseguirebbe s'andasse al santo Sepolcro di Christo ovvero di san Iacobo di Galizia e ogni di vi sono anni 6048 e tante quarantene di indulgenza e la remissione della terza parte dei peccati. [**relikwie**] Et vi sono li corpi di san Timoteo discepolo di san Paolo, di san Celso, Giuliano, e Basilissa, e di molti Innocenti, un braccio di san Anna, madre di Maria Vergine, la catena con la quale fu incatenato san Paolo, la testa della Samaritana, un dito di san Nicolao e molte altre reliquie, e sotto l'altar grande vi sono la meta dei corpi di san Pietro e di san Paolo ed a mano dritta di detto altare vi è l'immagine di quel Crocifisso che parlò a santa Brigida Regina di Svezia¹⁰, facendo orazione in quel luogo. Vi sono li sette altari privilegiati e chi li visita guadagna tutte le indulgenze che guadagnaria, visitando li sette altari in san Pietro¹¹.

⁸ Mowa o tzw. sześćdziesiątnicy – czyli niedzieli wypadającej 65 dni przed Niedzielą Wielkanocną, ósmej przed Wielkanocą, tzw. niedzieli mięsopustnej. Zob. *Encyklopedia kościelna*, Drukarnia Czerwińskiego i Spółki, t. 16, Warszawa 1885, s. 141.

⁹ Kwadragena – nazwa pochodzi od czterdziestodniowego okresu postu. Uzyskanie odpustu tego rodzaju było równoznaczne z odbyciem czterdziestodniowej pokuty. Zob. *Podręczna encyklopedia kościelna*, oprac. S. Gall, Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolfa, Warszawa–Lublin–Łódź 1914, t. 33–34, s. 113.

¹⁰ Błędna informacja, św. Brygida (właśc. Birgitta Birgersdotter), fundatorka zakonu brygidek, jest patronką Szwecji, ale nigdy nie była królową tego kraju. Na początku XIV w. miała doznać objawienia w Bazylice św. Pawła, podczas którego Chrystus przekazał jej zbiór modlitw zwany „tajemnicą szczęścia”. Zob. H. Wegner, hasło „Brygida Szwedzka”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1976, t. 2, szp. 1115–1117.

¹¹ Cyt. za Bl 4, k. 6 r.-v. „[**Lokalizacja**] Ten kościół znajduje się przy Via Ostiense, około mili [ok. 1,5 km] poza murami miasta [**fundacja**] i tak jak Bazylika św. Piotra został ufundowany, wyposażony i ozdobiony przez Konstantyna Wielkiego w miejscu, gdzie została cudownie odnaleziona głowa św. Pawła Apostoła, [**opis ozdób**] i ozdobiony ogromnymi kolumnami i podobnie wielkimi architravami, potem został udekorowany różnymi wspaniałymi wyciętymi marmurami, przez Honoriusza IV [**poświęcenie**] i został poświęcony przez św. Sylwestra [**stacje**] i jest tam stacja w środę po czwartej niedzieli Wielkiego Postu, trzecie święto Wielkanocy, niedzielę sześćdziesiątnicy i święto Świętych Młodzianków [28 grudnia]. [**odpusty**] W święto nawrócenia św. Pawła [25 stycznia] jest zaś sto lat odpustu, wiele kwadragen, a także całkowite odpuszczenie grzechów. A w dzień jego upamiętnienia jest całkowite odpuszczenie grzechów, a w dzień jego poświęcenia jest tam tysiąc odpustów, liczne kwadrageny oraz całkowite odpuszczenie grzechów. I kto odwiedzi tę bazylikę w każdą niedzielę przez cały rok, ten otrzyma taką samą liczbę odpustów, jakby odwiedził Grób Chrystusa albo kościół św. Jakuba w Galicji

Po dłuższych opisach Siedmiu Kościołów zamieszczono wykaz pozostałych rzymskich miejsc kultu zawierający krótkie deskrypcje skonstruowane według tego samego schematu, co deskrypcje Siedmiu Bazylik. Długość kolejnych opisów i ilość informacji w nich zawartych jest bardzo zróżnicowana. W przewodniku zamieszczono aż 131 opisów kościołów, z których jako przykładowe wybrano kilka najlepiej obrazujących schemat ich sporządzania oraz najczęściej powtarzające się tendencje i motywy.

San Giacomo a Scossacavalli

Questa chiesa è sulla piazza a mezzo Borgo, e vi è la pietra sopra la quale fu offerto il nostro Salvatore nel Tempio nel dì della sua Circoncisione e quella sopra la quale Abraham volse sacrificare il figliuolo, le quali furono portate a Roma per mettere in San Pietro da Santa Helena e giunte che furono dove è ora questa chiesa, li cavalli che le conducevano creparono, ne mai più si poterò condurre altrove, per il che fu poi fatta questa chiesa e quivi le collocarono ed è compagna¹².

Ciekawa i nie do końca jednoznaczna jest etymologia nazwy kościoła, bez wątpienia związana jednak z jakąś wersją przytoczonej w przewodniku historii. W *Le cose meravigliose* zamieszczono wersję legendy, w której konie umarły, a jej autor użył tu włoskiego czasownika *crepare* ('kończyć życie, zdychać'). Jednak inna wersja tej legendy podaje, iż konie zatrzymały się tylko i uparcie nie chciały jechać dalej, nawet potrząsane (*scossi*) i stąd nazwa – Scossi Cavalli. Drugą możliwą etymologią spotykaną w literaturze jest ta od łacińskiego słowa

[Santiago de Compostela]. I każdego dnia jest tam 6048 lat odpustu i taka sama liczba odpustów kwadragen oraz odpuszczenie jednej trzeciej grzechów. [**relikwie**] I są tam ciała św. Tymoteusza, ucznia św. Pawła, św. Celsjusza, Juliana, Bazylissy, różnych św. Innocentych. Jest też ramię św. Anny, matki Dziewicy Maryi, łańcuch, którym był skuty św. Paweł, głowa kobiety Samarytanki, jeden z palców św. Mikołaja i wiele innych relikwii, a pod Wielkim Ołtarzem jest połowa ciała św. Piotra i św. Pawła, a po prawej stronie tego ołtarza jest obraz przedstawiający krucyfiks, który przemówił do św. Brygidy, Królowej Szwecji, kiedy modliła się w tym miejscu. Jest siedem uprzywilejowanych ołtarzy, a kto je nawiedzi, otrzyma wszystkie odpusty, które otrzymałby, odwiedzając siedem ołtarzy u św. Piotra”.

¹² Cyt. za Bl 4, k. 11 v.-12 r. „Kościół św. Jakuba a Scossacavalli. Ten kościół znajduje się na placu w centrum Borgo i jest tam kamień, na którym nasz Zbawiciel został ofiarowany w Świątyni w dniu Jego Obrzezania, i kamień, na którym Abraham chciał złożyć w ofierze swojego syna. Zostały one zabrane do Rzymu przez św. Helenę, aby umieścić je w Bazylice św. Piotra, kiedy jednak dotarły tam, gdzie znajduje się dziś tenże kościół, konie, które niosły kamienie, padły. Kamienie nie mogły być już nigdy zabrane w żadne inne miejsce, dlatego postawiono ten kościół i zostały one umieszczone tutaj, i jest też tutaj bractwo to [chodzi o Confraternita del Santissimo Sacramento – bractwo, które po 1520 r. opiekowało się kościołem]”. Zob. C. Baronio, *Descrizione di Roma moderna...*, M. e PV. Rossi, Roma 1697, s. 66–67. Por. USTC: 1718051.

coxa oznaczającego biodro¹³. Mariano Armellini sugeruje, że być może zaczęto nazywać kościół Coxa Cavalli, ponieważ w średniowieczu w świątyni lub jej okolicach można było nadal zobaczyć kawałki marmurowych końskich kończyn – fragmenty starożytnych posągów¹⁴. Niezależnie od wersji przekazywanej legendy deskrypcja tego kościoła jest jedną z nielicznych w przewodniku wyróżniającą się mało praktycznym charakterem – zamiast listy odpustów i relikwii znaleźć tu można jedynie opis cudownej fundacji.

Elementy cudowne czy też magiczne pojawiają się nie tylko w tym opisie. Przykładowo w deskrypcji kościoła Santa Bibiana na końcu umieszczono informację, że znajduje się tam leczący epilepsję kwiat hodowany przez świętą¹⁵. Podobne, cudowne właściwości ma woda z fontanny przy kościele św. Saby, która leczy krwotoki, ponieważ kiedyś wpadł do niej szkaplerz świętego¹⁶. Najbardziej w cudowności obfituje jednak opis Bazyliki Santa Maria Liberatrice, który – podobnie jak ten dotyczący kościoła św. Jakuba a *Scossacavalli* – nie zawiera informacji o konkretnych dniach liturgii ani relikwiach, a jedynie legendę o fundacji i poświęceniu przez św. Sylwestra. Warto zacytować go w całości.

Santa Maria Liberatrice

Questa chiesa è ancora lei in foro Romano e s. Silvestro la consacrò, dopo l'aver ligata la bocca a un dragone che ivi era in una profondissima grotta, il quale con il suo fiato corrompeva l'aria di Roma, e sigillata la bocca con l'impressione della santissima Croce, mai fece più nocumento alcuno; e vi concesse ogni giorno anni undici mila d'indulgenza¹⁷.

Przytoczona legenda mogła służyć zastąpieniu dawnych pogańskich wierzeń przez katolickie, tj. wyparciu kultu bogini Westy przedstawianej niekiedy

¹³ *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, t. 1, s. 784.

¹⁴ Zob. M. Armellini, *Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX*, Edizioni Del Pasquino, Roma 1891, s. 776.

¹⁵ Bl 4, k. 23 r.: „vi è una erba che piantò s. Bibiana, quale sana il mal caduto” („znajduje się tam zioło wyhodowane przez św. Bibianę, które leczy epilepsję”).

¹⁶ Bl 4, k. 25 v.: „vi è una fontana, nella quale è il scapolario di san Saba, della quale esce meravigliosa virtù in sanare molte intimità e specialmente il flusso di sangue” („jest tam źródło, w którym znajduje się szkaplerz św. Saby, z którego wypływa cudowna moc uzdrawiania wielu dolegliwości, a szczególnie krwotoków”).

¹⁷ Cyt. za Bl 4, k. 23 r. „Matka Boża Wyzwolicielka. Ten kościół również znajduje się na rzymskim Forum. Św. Sylwester poświęcił go po tym, jak związał pysk smoka żyjącego tam w bardzo głębokiej jaskini, który zatruwał powietrze Rzymu swoim oddechem. Zapieczętował jego pysk odciskiem najświętszego Krzyża i smok nigdy nie uczynił już żadnej krzywdy. Ustalił również, że każdego dnia ma być tam 11 tys. lat odpustu”. Kościół już nie istnieje, został zniszczony podczas wykopalisk prowadzonych w kościele Santa Maria Antiqua w 1900 r. O legendzie wspomina m.in. M. Armellini (dz. cyt., s. 527).

w towarzystwie smoka, dla którego westalki miały przygotowywać 50 posiłków¹⁸, przez opowieść o św. Sylwestrze, który dzięki wsparciu Maryi pokonał potwora, wiążąc jego pysk nicią ze swojej szaty. Warto wspomnieć, że z uwagi na swoje niskie położenie oraz bliskość studni zwanej *lacus Curtius*¹⁹ kościół mógł budzić w odwiedzających niepokój. Legenda o smoczej jamie stanowiła więc wytłumaczenie dla nieznanego i straszego zjawiska (powstania studni czy podziemnego jeziora), z powodu którego kościół nazywano nawet *de inferno* czy *in inferno*.

San Lorenzo in Damaso

Questa chiesa fu edificata e dotata dal beato Damaso Papa e le donò una patena di argento di libre venti, un vaso di libre dieci, cinque calici, e cinque corone ed essendo mezza guasta il reverendissimo cardinale san Giorgio la riedificò da fondamenti, e vi istituì una cappella di cantori ed è titolo di Cardinale²⁰, e vi è stazione il martedì dopo la quarta Domenica di quaresima, e vi sono li corpi di santo Buono, Mauro, Faustino, Giovino, Eutirio, e suoi fratelli, la testa di s. Barbara, del grasso di san Lorenzo²¹, un piede di santo Damaso e molte alte reliquie, vi sono ancora tre compagne²², una del santissimo Sacramento, la quale fa molte elemosine ed è la prima che fosse fatta in Italia; e l'altra della Concezione di nostra Donna, la quale ogni anno nel dì della Concezione marita molte zitelle; ed un'altra di san Sebastiano ed è collegiata²³.

¹⁸ M. Armellini, dz. cyt., s. 527.

¹⁹ Według legendy studnia miała powstać po otworzeniu się szczeliny, do której wskoczył na koniu nieustraszony Kurcjusz, by ratować lud rzymski. Zob. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, PWN, Warszawa 1988, s. 167.

²⁰ Kościół tytularny – świątynia przydzielana przez papieża kardynałowi (kościół rzymski lub znajdujący się w którejś z podrzymskich diecezji). Zob. E. Wilemska, hasło „tytularny kościół”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, t. 19, szp. 1253.

²¹ Św. Wawrzyniec został zabity przez przypiekanie na ruszcie. Ampułki z tłuszczem z ciała św. Wawrzyńca miały być przechowywane jako relikwie w niektórych kościołach pod wezwaniem świętego. Zob. np. G. Leti, *Relatione della corte di Roma*, G.P. Brignonci, Venezia 1660, s. 102. Por. USTC: 1738014.

²² W wydaniu z 1554 r. dwa bractwa (k. C8 v.–D1 r.).

²³ Cyt. za Bl 4, k. 17 r. „Bazylika św. Wawrzyńca *in Damaso*. Kościół ten został ufundowany i wyposażony przez błogosławionego Damazego, papieża; podarował on srebrną patenę o wadze 20 funtów, wazę o wadze 10 funtów, pięć kielichów i pięć koron. Gdy kościół popadł w częściową ruinę, wielbny kardynał św. Jerzy przebudował go od fundamentów i utworzył tam chór. Jest to kościół tytularny kardynała. Mają tam stację we wtorek po czwartej niedzieli postu. W tym kościele znajdują się ciała męczenników: Buona, Maura, Faustynusa, Giovina, Eutyria i jego braci, głowa św. Barbary, trochę tłuszczu św. Wawrzyńca, stopa św. Damazego i liczne inne relikwie. Są tam trzy bractwa, jedno Świętego Sakramentu, które czyni liczne jałmużny i jest to pierwsze bractwo utworzone we Włoszech, a drugie Niepokalanego Poczęcia Naszej Pani, które to bractwo każdego roku w święto Niepokalanego Poczęcia [8 grudnia] wydaje za mąż wiele panien. A trzecie bractwo jest św. Sebastiana i jest tam kolegiata”.

Deskrypcja ta, chociaż krótsza od opisów Siedmiu Bazylik, zawiera wszystkie najważniejsze dane o kościele – informacje na temat jego fundacji, bogactw, stacji, relikwii i towarzystw. W przytoczonych do tej pory opisach zauważyć można też wyraźną hierarchizację zamieszczonych informacji. Należy wspomnieć, że dłuższe opisy, takie jak te przytoczone powyżej, przeplatają się w przewodniku z bardzo lakonicznymi, zwykle tyjącymi się mniejszych lub mniej znaczących świątyń, np. kościoła św. Błażeja, w którego opisie można znaleźć jedynie informacje na temat położenia i najważniejszej relikwii: „Questa chiesa è ancora lei nella Regola e vi è l’anello di san Biagio, e molte reliquie”²⁴ („Ten kościół również znajduje się w dzielnicy Regola i jest tam pierścień św. Błażeja oraz wiele relikwii”).

Za cechą charakterystyczną opisów rzymskich kościołów można uznać również częste podkreślanie przez autora starożytnego rodowodu danej świątyni oraz faktu, że stanęła ona na miejscu jakiegoś pogańskiego przybytku, lub też zniszczona przez pogan została odbudowana przez chrześcijan. Przykładowo w opisie Bazyliki św. Dwunastu Apostołów (Basilica dei Santi XII Apostoli) zamieszczono informację: „ed essendo rovinata dalli eretici, Pelagio e Giovanni sommi pontefici la risuitarono”²⁵ („kiedy została ona zniszczona przez heretyków, papież Pelagiusz i Jan odbudowali ją”). W opisie kościoła św. Wawrzyńca *in Panisperna* można wyczytać: „fu edificata da Pio Primo, sopra le ruine del palazzo di Decio Imperatore”²⁶ („został wzniesiony na miejscu ruin pałacu cesarza Decjusza”). Z kolei Bazylika Matki Bożej Ołtarza Niebiańskiego (Santa Maria in Ara coeli) „fu edificata sopra le ruine del tempio di Giove Fereterio e nel palazzo di Augusto”²⁷ („została wzniesiona na ruinach świątyni Jowisza i Pałacu Augusta”), a Bazylika Matki Bożej Anielskiej powstała *de facto* wewnątrz Term Dioklecjana – „A ’li 5 di Agosto 1561 Pio quarto dedicò in onore della Madonna degli Angeli la stupenda fabbrica delle Terme di Diocleziano Imperatore”²⁸ („5 sierpnia 1561 r. Pius IV poświęcił na cześć Matki Bożej Anielskiej wspaniałą budowlę term cesarza Dioklecjana”). Zamieszczenie tego rodzaju informacji miało podkreślać – o czym wspomniałam już przy opisie kościoła Santa Maria Liberatrice – wypieranie pogańskiego antyku przez chrześcijaństwo, a także zwracać uwagę na starożytne korzenie miasta, przy jednoczesnym uwydatnianiu dominacji Kościoła katolickiego nad dawnymi wierzeniami²⁹. Choć na kartach przewodnika

²⁴ Bl 4, k. 18 r. Kościół, znany też jako s. Biagio dell’Anello, został w 1617 r. zniszczony, a przebywający tam mnisi przenieśli się do pobliskiego większego kościoła San Carlo ai Catinari. Zob. M. Armellini, dz. cyt., s. 445.

²⁵ Bl 4, k. 13 v.

²⁶ Bl 4, k. 20 v.

²⁷ Bl 4, k. 18 v.

²⁸ Bl 4, k. 23 r.

²⁹ Zob. M. Laureys, dz. cyt., s. 130.

negowano starożytny politeizm, to niekiedy akcentowano zalety jego wyznawców – Rzymian, którzy jeszcze przed narodzeniem Jezusa wykazywali cnoty cenione i podkreślane później przez Kościół potrydencki, takie jak miłosierdzie, sprawiedliwość czy hojność³⁰. Dla przykładu w opisie Bazyliki św. Mikołaja w Więzieniu (*San Nicola in Carcere*), wcześniejszej pogańskiej świątyni *Pietas*, zawarto legendę o córce codziennie odwiedzającej głodnego ojca i karmiącej go piersią. Gdy strażnicy donieśli o oszustwie córki Senatowi, ten doceniwszy jej czyn miłosierdzia, miał przebaczyć obojgu i zapewnić im pożywienie do końca życia³¹. Przewodnik mówi, że świątynia *Pietas* miała zostać wzniesiona w miejscu tego właśnie więzienia³². Choć historia ta jest tylko legendą (zresztą niejedyną zawartą w *Le cose meravigliose*), zamieszczenie w przewodniku jej oraz podobnych miało konkretny cel, a mianowicie podkreślenie, iż akcentowane przez Kościół potrydencki katolickie cnoty oraz uczynki miłosierdzia wywodzą się z najdawniejszych czasów i były praktykowane przez Rzymian jeszcze przed przyjęciem monoteistycznej wiary.

Chociaż przewodnik *Le cose meravigliose* (a szczególnie jego część dotycząca kościołów) trudno uznać za tekst *stricte* literacki, już w zaledwie kilku przytoczonych opisach świątyń nietrudno odnaleźć liczne, powtarzające się *loci communes* charakterystyczne dla obecnych w literaturze zarówno klasycznej, jak i nowożytnej, panegirycznych *descriptiones urbis*³³. Opis każdego z kościołów sporządzono według ustalonego porządku, zgodnie z którym dawni autorzy konstruowali opisy miast, a także np. budowli. Zawarte w deskrypcjach z *Le cose meravigliose* miejsca wspólne to przede wszystkim: położenie kościoła, informacje o jego fundacji (tu znaczące może być, że założycielem była wybitna postać, np. Konstantyn Wielki, czy też fakt, iż fundacji towarzyszyły cudowne okoliczności), zestawienie dawnego stanu bądź wyglądu kościoła z obecnym oraz wyliczenie relikwii

³⁰ Por. T. Bieńkowski, dz. cyt., s. 50–51.

³¹ Wersję tej legendy przytaczali już autorzy starożytni, np. Pliniusz Starszy w swojej *Historii naturalnej* (VII, 121). W przekładzie polskim zob. Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, t. 2, tłum. I. Mikołajczyk, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2019, s. 87.

³² Bl 4, k. 28 v. Istnienie starożytnej świątyni *Pietas* potwierdza M. Armellini, który przytacza też legendę o dokarmianiu mlekiem więźnia. Świątynia miała być jednak ufundowana przez Maniusza Acyliusza Glabryona po zwycięstwie pod Termopilami. Zob. M. Armellini, dz. cyt., s. 623.

³³ Na temat miejsc wspólnych w nowożytnych *descriptiones urbis* pisał obszernie R. Krzywy (zob. *Wędrówki z Mnemozyne*, dz. cyt., np. s. 76–77, 79, 81, 90, 108), za którym wymieniam *loci communes* występujące w rzymskich przewodnikach. O miejscach wspólnych w pochwałach miast zob. także: B. Awianowicz, „*Urbes laudandi ratio*”. *Antyczna teoria pochwały miast i jej recepcja w De inventione et amplificatione oratoria Gerarda Bucoldianusa oraz w Essecitii di aſtonio sofista Orazia Toscanelli*, „*Terminus*” 2011, nr 11, s. 15–31; M. Stuligrosz, *ΑΟΙΔΙΜΟΙ ΑΘΑΝΑΙ*. *Pochwała Aten w poezji Pindara*, „*Collectanea Philologica*” 2020, nr 23, s. 9–10.

i cudownych przedmiotów znajdujących się w świątyni. Przedstawianie Rzymu jako obfitującego w relikwie miało zapewne umocnić jego pozycję jako stolicy chrześcijaństwa, szczątki świętych były dowodami na głębokie zakorzenienie tej religii w historii miasta oraz ciągłość tradycji³⁴. Kult relikwii był szczególnie podkreślany przez Kościół trydencki, w reakcji na krytykę środowisk protestanckich wobec czczenia szczątków świętych³⁵. W opisach Siedmiu Kościołów znaleźć można również wyliczenia kosztownych ozdób (*ornamenti*) znajdujących się w nich dawniej, mające wzbudzić podziw czytelnika dla potęgi chrześcijaństwa i bogactwa Kościoła już w zamierzchłych czasach³⁶.

1.1.1. Nieprzypadkowa kolejność opisów kościołów w przewodniku. Powiązanie tekstu *Le cose meravigliose* z topografią miasta

Bez wątpienia najważniejszymi informacjami zawartymi w opisach kościołów były te najbardziej praktyczne i przydatne dla pielgrzymów – dotyczące lokalizacji, liturgii stacyjnej oraz odpustów. Powiązanie rytuałów katolickich z tkanką miejską, zintensyfikowane dodatkowo po soborze trydenckim, miało prowadzić do całkowitego zastąpienia w oczach wiernych Rzymu pogańskiego przez Rzym chrześcijański³⁷. Taki był też jeden z celów produkcji jubileuszowych przewodników, które nakładały na starożytne, pogańskie miasto gęstą siatkę dróg pielgrzymich prowadzących od jednego kościoła do kolejnego śladem relikwii i liturgii stacyjnej. Duchowe doświadczenia peregrynantów z tkanką miejską wiązać miała jednak nie tylko treść opisów, ale też kolejność, w jakiej świątynie były szeregowane przez autorów przewodników. Dzięki przemyślanemu układowi treści według dzielnic miasta spisy zyskiwały dodatkowy praktyczny aspekt i bez problemu mogły być wykorzystywane jako itinerarium po rzymskich miejscach kultu.

Aby określić przełożenie wykazów kościołów na przydatność przewodnika w poruszaniu się po mieście, przeprowadziłam analizę porównawczą takich spisów pochodzących z pięciu edycji przewodników wydanych pod koniec XV i w XVI w. Polegała ona na przypisaniu każdemu wymienionemu w nich kościołowi koordynatów geograficznych, a następnie przy użyciu programu QGIS przeniesieniu zidentyfikowanych punktów na mapę i połączeniu ich w ścieżki.

³⁴ Por. A. Mączak, *Życie codzienne w podrózach*, dz. cyt., s. 243–244.

³⁵ Por. P. Sarpi, *Kronika Soboru Trydenckiego*, tłum. H. Pietruszczak, Zgorzelec 2017, s. 1426–1428; A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, dz. cyt., s. 115.

³⁶ Por. R. Krzywy, *Wędrowki z Mnemozyne*, dz. cyt., s. 159–160; U. Eco, *Szaleństwo katalogowania*, tłum. T. Kwiecień, Rebis, Poznań 2009, s. 173.

³⁷ Por. M. Boiteux, *Parcours rituels romains à l'époque moderne*, [w:] *Cérémonial et rituel à Rome (XVIe–XIXe siècle)*, „Publications de l'École Française de Rome” 1997, nr 231, s. 56.